

1964.

Статья посвящена путешествию казахского писателя Сабита Муканова в Китай в 1956 году в составе советской делегации. Автор статьи, описывая это путешествие, раскрывает широкий кругозор писателя по истории своего народа. А также К.С.Ахмет, прослеживая за писательским интересом к жизни и истории китайского народа, дает нам материал, что раскрывает лабораторию творчества

С.Муканова.

This article is about Kazakh writer Sabit Mukanov's trip to China, in 1956, with soviet delegation. Author of the article by depicting this trip discovers to the reader Sabit Mukanov's profound knowledge of the Kazakh history. Also K.S. Akhmet, provides with material which shows laboratory of S. Mukanov's works by tracing writer's interest to the life and history of Chinese people.

Г. К. Буранбаева

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТҮРЛЕРІ МЕН ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі таңда әлемдегі ең іргелі ұлттардың бірі болып саналатын қытай тілінің тамыры өте алыс ғасырлар түкпірінде жатыр. Осы бір адамзат қоғамының көне мәдени ошақтарының ерекше үлгісі болып саналатын көне Қытайдың тілі дүние жүзіндегі бай тілдердің біріне жатады. Тіл – ол халықтың тарихы, шежіресі, халықтың күллі өмірінің жаңғырығы мен ізі, сол тіл арқылы халықтың арманы мен үміті, қайғысы мен қуанышы, күллі рухани өмірінің үні естіліп тұрады. Сонымен қатар, коммуникативтік әрекет ұлттың, мәдениеттің құрамды бөлігінің бірі болып ғана қоймай, бүкіл мәдениет пен танымның негізгі тұғыры саналады. Тілдің қоғамдағы рөлі қарым-қатынас жасаудың дамуына да ықпал етеді. Тіл арқылы сана дамып, рухани мәдениет өркендейді.

Қытай тілінің негізгі байлығы – оның сөздік қоры. Осы байлықтың қалай жиналғандығын, алуан түрлі сөздердің қыры мен сырын, олардың қалай қалыптасқанын, басқаша айтқанда, бай лексикалық қордың жасалу тетігін жүйелі түрде арнайы зерттеу бүгінгі күннің талабы. Алайда қытайдың бай сөздік қоры бірден қалыптасқан жоқ, оның лексикасы үнемі толығып, дамып, байып отырған.

Қоғамның дамуы, адам санасының өсуіне байланысты өмірде жаңа заттар мен ұғымдар пайда болады да, оларды атау қажеттілігі туады. Қажеттілікті өтеу үшін жаңа сөздер жасалады, кейде жаңа атаулар басқа тілдерден де алынады. Қытай тілінің сөз қабылдау процессі, яғни кірме сөздер сөздік құрамының дамуы мен баюында негізгі қызметті тілдің өзіндік сөзжасам жүйесі атқарады. Қытай тілінің тек сөздік құрамы ғана бай емес, сонымен қатар сөзжасамдық әдістерінің әр алуандылығымен ерекшеленеді. Қытай тілінің сөзжасамдық жүйесінде түбірлерді қосу арқылы сөзжасам әдісі басқа әдістермен салыстырғанда айтарлықтай басым дәрежеде.

Жалпы тіл білімінде түбірлерді қосу арқылы сөзжасам әдісі – ол бір сөзде бірнеше сөздердің немесе түбірлердің қосылуы негізінде құрылған сөз. Түбірлердің қосылу негізінде сөзжасамның негізгі әдісі сөздердің немесе түбірлердің бірігуі болып саналады. Қытай тілінде түбірлердің қосылуы деп - бұл жаңа сөзді құрудың ең негізгі әдісі. Осы әдістің негізінде күрделі сөздер құралады.

Қытай тілінде түбірлерді қосу арқылы жасалған сөздер ең көп болып саналады. Бұл әдіс бұрын да қазіргі кезде де қытай тілінде жаңа сөздерді құруда ерекше тиімді әдіс болып саналады. Түбір сөздерді қосу арқылы сөзжасам әдісінің нәтижесінде пайда болған лексикалық бірлік күрделі сөз деп аталады. Күрделі сөздердің басым бөлігі екі морфемалы құрылым болып табылады. Күрделі сөздердің компоненттері жеке лексикалық бірлік. Олардың қазіргі қытай тілінде қолдану аясы өте кең. Күрделі сөздер бірлігінің арасында әдетте компоненттердің мағыналық арақатысы болады. Күрделі сөздердің үлгісі деп – ол сөз тіркесінің үлгісінің үйлесуі айтылады. Күрделі сөз деп сөз тіркесін салыстыру негізінде түбірлерді қосу арқылы сөзжасам әдісінің әр түрін көрсетеді.

Сөз – морфемадан құралған, дыбысталу мен мағынаның бірлігінен тұратын сөйлем құрауға қажетті бірлік.

Қытай тіліндегі сөздер құрамына қарай жалаң (单纯词 danchunci) және күрделі сөздер (合成词 hechengci) деп екі үлкен түрге бөлінеді.

1. Жалаң сөздер және олардың түрлері

Жалаң морфемадан құралған сөздер жалаң сөздер деп аталады. Мысалы, 天 tian (аспан), 地 di (жер), 水 shui (су), 山 shan (тау), 河 he (өзен), 湖 hu (көл), 人 ren (адам) т.б.

Жалаң сөздер бір морфемадан құралады, алайда кейбір екі немесе одан да көп буыннан құралған сөздер де, жалаң сөздердің қатарына

жатады. Мұндай сөздердің құрамындағы сыңарлардың, яғни иероглифтердің әр қайсысының өз алдына дербес мағынасы болмай, бәрі бірігіп барып лексикалық мағынаны білдіреді /1, 125/.

Екі буыннан құралған жалаң сөздер мынадай түрлерге бөлінеді:

(1) Құрамындағы екі буынның дауыссыз дыбыстары ұқсас сөздер (双声词). Мысалы:

仿佛 fangfu (сияқты, бейне)

惆怅 chouchang (қайғыру, қамығу)

(2) Құрамындағы екі буынның дауысты дыбыстары ұқсас сөздер. Мысалы:

徜徉 changyang (серуендеу, қыдыру)

(3) Құрамындағы екі буынның дауысты дыбыстары, дауыссыз дыбыстары да ұқсас сөздер. Мысалы:

辗转 zhanzhan (аунау, аунақшау, дөңбекшеу, таралу)

姥姥 laolao (нағашы апа)

蚰蚰 ququ (қара шегіртке)

蝈蝈 guoguo (көк шегіртке)

(5) дыбыстық аударма арқылы енген кірме сөздер (音译外来词). Мысалы,

吉普 Jipu (джип), 咖啡 kafei (кофе), 可口可乐 kekoukele (кока-кола), 巧克力 qiaokeli (шоколад), 法西斯 faxisi (фашист) т.б. /2, 139/

2. Күрделі сөздер және олардың түрлері

Бірнеше морфемалардан құралған сөздер күрделі сөздер деп аталады. Қытай тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша күрделі сөздер өз ішінен тіркесті күрделі сөз (夏合式, 夏合式合成词), және туынды сөз (附加式), қосарлы сөз және қысқарған сөздер (简缩式) болып бөлінеді.

1. Тіркесті күрделі сөздердің түрлері

Тіркесті күрделі сөздер дегеніміз екі немесе одан да көп түбір морфемалардан құралған сөздер. Тіркесті күрделі сөздер қытай тіл біліміндегі ең күрделі мәселеге жатады. Тіркесті күрделі сөздер қытай тілінде өте мол, кең дамыған. Түбір морфемаларды біріктіру – қытай тіліндегі сөз жасаудың ең өнімді тәсілдерінің бірі. Сөз тіркесінің құрамындағы сөздер арасындағы синтаксистік байланыстар (предикативті, анықтауыштық, пысықтауыштық, толықтауыштық, толықтырғыштық және салаластық байланыс) түбір морфемалардан құралған тіркесті күрделі сөздердің құрамындағы сыңарлар арасында да болады. Қазіргі тілдік статистика бойынша түбір морфемалардан құралған тіркесті күрделі сөздер мен сөз тіркесінің құрамындағы сөздер арасындағы семантикалық байланыстар мен синтаксистік байланыстардың ұқсастығы 96,6 пайыз болса, айырмашылығы тек 3,4 пайыз

ғана екен. 1978 жылы жарық көрген «Қазіргі қытай тілінің сөздігінде» (现代汉语词典) 56000 сөз қамтылған. Бұлардың 32346-сы күрделі сөздер, яғни аталмыш сөздікте қамтылған күрделі сөздер жалпы сөздік қордың 57,8 пайызын құраған /3, 105/.

Тіркесті күрделі сөздер құрамындағы сыңарлардың синтаксистік байланыстарына қарай өз ішінен бес түрге бөлінеді:

(1) Бастауыш-баяндауышты (предикативті) байланыс арқылы жасалған сөздер.

Екі сыңардан (негізгі морфемалардан) құралады, алдыңғысы – баяндалатын сыңар, соңғысы – баяндауышты сыңар, яғни соңғы сыңар алдыңғы сыңарын түсіндіріп келеді. Мысалы;

地震 dizhen жер сілкіну, жер сілкінісі (地 di - жер, 震 zhen - сілкіну)

头疼 touteng бас ауру (头 tou – бас, 疼 teng – ауру)

月亮 yueliang ай жарық бастауыш-баяндауышты (предикативті) байланыс арқылы жасалған сөздердің қатарында қаралады. Алайда «月亮» - басыңқы-бағыңқы қатынас арқылы жасалған сөз. Кейбір диалектте «月亮» yueliang сөзінің құрамындағы сыңарлардың орны ауыстырылып, «亮月» liangyue (жарық ай) деп айтылады /4, 278/.

(2) Басыңқы-бағыңқы (анықтауыштық, пысықтауыштық) байланыс арқылы жасалған сөздер 偏正式, кейбір еңбектерде 附加式, 主从式 деп те аталады.

Бұл сөз екі сыңардан құралады. Алдыңғы сыңары – анықтауышты сөз, соңғы сыңары – ұйытқы сөз. Екі сыңар арасында айқындалуыш айқындалғыш (анықтауыштық, пысықтауыштық) қатынас болады. Мысалы:

铁路 tielu темір жол (铁 tie-темір, 路 lu-жол)

红旗 hongqi қызыл ту (红 hong-қызыл, 旗 qi-ту)

新闻 xinwen жаңалық (新 xin-жаңа, 闻 wen-хабар)

羊毛 yangmao қой терісі (羊 yang-қой, 毛 maо-жүн)

Жоғарыдағы сөздер анықтауыштық байланыс арқылы жасалған.

火热 huore оттай ыстық (火 huо-от, 热 re-ыстық)

热爱 reai қызу сүйу (热 re-ыстық, 爱 ai-сүйу)

深思 shensi ойға бату (深 shen-терең, 思 si-ойлану)

深入 shenru ішкерлей араласу, терең бойлау (深 shen-терең, 如 ru-кіру)

Жоғарыдағы сөздер пысықтауыштық байланыс арқылы жасалған.

Ескере кететін жайт: қазақ тіліне «сабақтас формалы», ал болып аударылып жүр. Бұл тіркес «сабақтас тіркес» болып аударылуының себебі, қазақ тіліндегі «сабақтас тіркеске» (сабақтаса байланысқан тіркесі) еліктеуден келіп шықса керек. Біздің пікірімізше, атауына «сабақтас тіркес» дәлме-дәл балама бола алмайды. Себебі, қазақ тілінде сабақтаса байланысқан сөз тіркесі анықтауыштық, пысықтауыштық және толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі болып бөлінеді. Ал қытай тілінде анықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі және пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі болып екіге бөлінеді /5, 113/.

(3) Толықтауыштық (меңгеру-меңгерілу) байланыс арқылы жасалған сөздер

Кейбір еңбектерде 支配式, 述兵式, 谓兵式 деп аталады. Екі сыңардан құралады. Алдыңғысы іс-қимыл, әрекетті, соңғысы іс-қимыл, әрекет меңгеретін заттарды білдіреді. Мысалы;

带头 daitou *бастау, мұрындық болу* (带 dai – бастау, 头 tou – бас)

有限 youxian *шектеулі, шектеулі* (有 you – бар, 限 xian – шек)

司机 siji *шофер, жүргізуші* (司 si – меңгеру, 机 ji – машина)

(4) толықтырғыштық байланыс арқылы жасалған сөздер

Бұл сөз кейде 动补式, 后补式 деп аталады. Екі сыңардан құралады. Алдыңғы ұйытқы сөздер, соңғысы алдыңғы сыңарын толықтыра түсіндіріп келеді. Мысалы;

说明 shuoming *түсіндіру* (说 shuo – айту, 名 ming – анық)

推翻 tuifan *аудару, төңкеру* (推 tui – итеру, 翻 fan – аудару)

提高 tigeao *жоғарылату, көтеру* (提 ti – көтеру, 高 gao – биік)

(5) Салаластық байланыс арқылы жасалған сөздер 联合式, 并列式

Мәндес, мағынасы қарайлас немесе қайшы мәндес түбір сөздердің салаласа байланысуы арқылы жасалады. Салаластық байланыс арқылы жасалған сөздер үш түрге бөлінеді:

А. Құрамындағы сыңарлар мәндес, мағынасы қарайлас сөздер:

道路 daolu *жол* (道 dao – жол, 路 lu – жол)

土地 tudi *жер, топырақ* (土 tu – топырақ, 地 di – жер)

声音 shengyin *дыбыс, дауыс* (声 sheng – дыбыс, дауыс, 音 yin – дыбыс, дауыс)

Ә. Құрамындағы сыңарлар қайшы мәндес сөздер:

买卖 maimai *сауда-саттық* (买 mai – сатып

алу, 卖 mai – сату)

东西 dongxi *нәрсе* (东 dong – шығыс, 西 xi – батыс)

手足 shouzu *аға-іні* (手 shou – қол, 足 zu – аяқ)

东京 dongjing *дыбыс, қыбыр*, (东 dong – қимыл, қозғалыс, 京 jing – тыныштық)

Б. Сыңарлар тіркескеннен кейін бірінің мағынасы сақталады, ал екіншісінің мағынасы бүкілдей жойылып кетеді. Мысалы;

国家 guojia *мемлекет* (国 guo – мемлекет, 家 jia – жанұя)

忘记 wangji *ұмыту*, (忘 wang – ұмыту, 记 ji – есте сақтау)

干净 ganjing *таза*, (干 gan – құрғақ, 净 jing – таза, тұнық, мөлдір, кіршіксіз)

人物 renwu *тұлға, кейіпкер*, (人 ren – адам, 物 wu – зат)

2) Туынды сөздер 附加式, 派生词

Туынды сөздер дегеніміз түбір морфемаларға жұрнақ жалғану арқылы жасалған сөздер. Туынды сөздер жасалуының екі түрлі үлгісі бар:

А. Префикс + түбір үлгісі. Мысалы;

第一 diyi *бірінші*, 第二 dier *екінші*

无穷 wuqiong *шексіз*, 无常 wuchang *қалыптсыз*

老师 laoshi *мұғалім*, 老虎 laohu *жолбарыс*

Қытай тілінде стандартты «префикс+түбір» үлгісі өте аз.

Ә. Түбір+суффикс үлгісі. Мысалы;

桌子 zhuozi *үстел*, 刀子 daozi *пышақ*

作者 zuozhe *автор*, 记者 jizhe *журналист*

木头 mutou *ағаш*, 石头 shitou *тас*

Қытай тілінде жұрнақтар сан жағынан аз, қолданылу шеңбері өрісі мен шеңбері тар. Жұрнақтардың басым көпшілігі түбір сөзден өзгеріп келген. Олардың кейбірі сөз жасау қызметін атқарса, кейбірі сөз сияқты жеке дара тұрып қолданыла береді. Мысалы, 老张 laozhang (сөзбе-сөз: 老 lao – қарт, кәрі, 张 zhang – кісінің фамилиясы) деген сөздің құрамындағы 老 lao – жұрнақ, яғни префикс. Ол үлкен адамды сыйлау, құрметтеу мағынасында мақсатында қолданылған. Оның нақтылы мағынасы жоқ. Ал, 老人 laoren (сөзбе-сөз: 老 lao – қарт, кәрі, 人 ren – адам, кісі) деген сөздің құрамындағы 老 lao – түбір сөз, ол «жасы үлкен», «қарт адам» деген мағынады қолданылып тұр /6, 252/.

3) Қосарлы сөздер

Қосарлы сөздер ұқсас бір түбір сөздің (негізгі морфеманың) қосарланып айтылуынан жасалған сөздер. Қосарлы сөздердің төмендегідей бірнеше түрлі үлгісі бар:

AA үлгісі. Бұл үлгі өз ішінен мынадай түрге бөлінеді:

A·A соңғы сыңары жеңіл тонмен оқылады. Мысалы:

妈妈 *mama шеше*

奶奶 *nainai әже*

爷爷 *yeye ата*

星星 *xingxing жұлдыз*

AABB үлгісі. Екінші сыңары жеңіл тонмен оқылады, төртінші буынға екпін түседі. Мысалы:

高高兴兴 *gaogaoxingxing қуана-қуана*

干干净净 *ganganjingjing тап-таза*

清清楚楚 *qingqingchuchu ап-анық*

ABAB үлгісі. Бұл үлгінің екі түрі бар:

A·B·A·B Екінші және төртінші сыңар жеңіл тонмен, ал үшінші сыңар шамалы жеңіл тонмен оқылады. Мысалы:

讨论讨论 *taoluntaolun ақылдасу*

研究研究 *yanjiuyanjiu зерттеу*

高兴高兴 *gaoxinggaoxing қуану*

ABAB сыңарлары жеңіл тонмен оқылмайды.

雪白雪白 *xuebaixuebai анпақ қардай*

通红通红 *Tonghongtonghong қып-қызыл* /7, 98/

4) Қысқарған сөздер

Қытай тілінің де, қазақ тілінің де сөйлеу, жазу дағдысында жиі қолданылатын күрделі атауларды қысқартып айту және жазу дәстүрге айналған. Осының нәтижесінде, қысқарған сөздер жаңа сөз тудырудың белгілі бір тәсілі болып қалыптасты.

Күрделі атауларды шартты түрде қысқарту арқылы жасалған сөздер қысқарған сөздер деп аталады.

Қытай тіліндегі күрделі атауларды қысқарту жолдары төмендегідей:

1) Күрделі атау сөздің құрамындағы әрбір жеке сөздің тек басқа морфемасы ғана алынады. Мысалы;

科学技术 **Kexuejishu** (*ғылым-техника*) – 科技 *kejì*

2) Күрделі атаулардың құрамындағы алғашқы сөздің басқы морфемасы мен кейінгі сөздің соңғы морфемасы алынады.

外交部长 **Waijiaobuzhang** (сыртқы істер министрі) – 外长 *wai zhang*

3) Күрделі атаулардың құрамындағы алғашқы сөздің соңғы морфемасы мен кейінгі сөздің басқы морфемасы алынады.

数学, 物理, 化学, **Shuxue wu li huaxue** (математика, химия, физика) – 数理化 *shu li hua*

4) Күрделі атаулардың құрамындағы алғашқы сөз тұтас алынып, ең соңғы сөздің кейінгі морфемасы алынады.

中央电视台 **Zhongyang dianshitai** (Орталық

телеарна, CCTV) – 中央台 *Zhongyangtai*

5) Күрделі атаулардың құрамындағы ұқсас бір морфема алынады. Мысалы;

理工工科 **like gongke** (жаратылыстану және техникалық ғылымдар) - *ligongke*

6) Күрделі атаулардың құрамындағы өкілдік сипатқа ие сөз не морфема алынады. Мысалы;

人民代表大会 **Renmin daibiao dahui** (халық өкілдері құрылтайы) – 人大 *ren dai hui*

Қытай тіліндегі күрделі сөздерді қысқартудың тағы бір жолы – бірыңғай мүшелі күрделі атауларды санмен жинақтап көрсету. Мысалы;

春 *chun*, 夏 *xia*, 秋 *qiu*, 东 *dong* (көктем, жаз, күз, қыс) – 四季 *si ji* төрт мезгіл (四 *si* – төрт, 季 *ji* – мезгіл)

金 *Jin*, 银 *yin*, 铜 *tong*, 铁 *tie*, 锡 *xi* (алтын, күміс, мыс, темір, қалайы) 五金 *wu jin* бес метал (五 *wu* – бес, 金 *jin* – метал).

耳 *Er*, 鼻 *bi*, 口 *kou*, 目 *mu*, 舌 *she* (құлақ, мұрын, ауыз, көз, тіл) 五官 *wu guan* (五 *wu* – бес, 官 *guan* – мүше) /8, 165/.

Түбірлерді қосу әдісі қытай тіліндегі күрделі лексикаларды құруда ең көп таралған негізгі тәсіл болып табылады. Бұл әдістің ерекшелігі ол элементтердің бірігуі негізінде емес жәй компоненттердің қосылу нәтижесінде жүреді, ал бұл компоненттердің арасындағы сөз тіркесінің біртектес байланыстары күрделі сөзді бөлу мәселесін күрделендіреді. Күрделі сөздердің компоненттері күрделі сөз шеңберінде ерікті күйде болғанда тілде әр түрлі статуска иеленеді. Ал бұл жағдай, мәселені бұрынғыдан да шиеленістіреді.

1. Ван Ли «Қытай тілі грамматикасының теориясы.» Т.2. Пекин, 1955.

2. Инь Биньюн. «Қытай тілі морфемасының талдану»././Қытай тілі 1984.

3. Цыкин В.А. «Именное словопроизводство в современном китайском языке»: Автореф. дис... канд. филол. наук. М., 1980

4. Жэнь Сюэлян. «Қытай тіліндегі сөзжасам». Пекин., 1981

5. Люй Шусян. «Қытай тілі грамматикасының талдау мәселесі». Пекин., 1981

6. Сунь Чаньсюй. «Қытай тілінің лексикасы».. Чанчунь 1956.

7. Цуй Фуюань «Қазіргі қытай тілі сөзжасамының мысалдары мен түсіндірмесі». Цзинянь, 1958.

8. Чжан Чжигун «Қытай тілінің морфемасы». Пекин, 1953.

В этой статье рассматривается словообразование современного китайского языка. В особенности, рассматривается словообразование сложных слов, а также виды сложных слов китайского языка.

In this article is given information about the word formation of modern Chinese language. Especially word formation of compound words and the types of compound words of Chinese language.